

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

УДК 947.7"654"

о. Юрій Мицик, Кислюк О. І.

НЕЗНАНИЙ НІМЕЦЬКОМОВНИЙ ТВІР XVII ст. ПРО УКРАЇНУ

Вперше до наукового обігу вводиться важлива пам'ятка історичної думки та україно-французько-німецьких зв'язків XVII ст., цінне історичне джерело, у якому висвітлюються події Національно-визвольної війни 1648-1658 рр.

Серед джерел з історії України доби середньовіччя та ранньомодерної доби почесне місце належить іноземним. Серед останніх чимало як документальних, так і наративних джерел або, як їх часто окреслювали дослідники, - «записок іноземців». Історики України давно й охоче використовували й використовують різноманітні пам'ятки, які відносяться до категорії «записок». Досить назвати, наприклад, мемуарні твори Галла Аноніма й Дітмара Мерзебурзького, які стосуються часів Київської Русі, твір австрійського дипломата Сигізмунда Герберштайна (кін. XV - поч. XVI ст.), космографію Себастьяна Мюнстера (XVI ст.), історико-мемуарний твір («Опис України») французького інженера Гійома Левасера де Боплана, «Книгу подорожі» турецького мандрівника Евлії Челебі, твір сина антіохійського патріарха Макарія Павла Алеппського та багато інших. Однак далеко не повні бібліографії цих «записок», складені, зокрема, Ільком Боршаком, Веніаміном Кордтом [1] налічують сотні творів, більшість з яких спеціально не вивчалася й залишається не перекладеною українською. Це стосується, наприклад, латиномовних хронік польських авторів XVII ст. Самуеля Грондського, Станіслава Темберського та багатьох інших. Про причини цього явища не раз писалося. Вони впливали насамперед з тяжкого школоніального стану української історичної науки; на заваді ставав також брак спеціалістів належної кваліфікації, мовний бар'єр, відсутність умов для пошуку цих джерел у зарубіжних архівосховищах.

Останнім часом, уже в незалежній Україні, ситуація дещо поліпшилась. Зокрема, під час

кверенд у польських архівосховищах у березні 2003 р. одного з авторів даної статті нашу увагу привернула німецькомовна книга XVII ст., мікрофільм якої зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві під сигнатурою 19842. Сам оригінальний примірник книги зберігається в Бібліотеці Польської Академії наук у Гданську під сигнатурою: NL7.8o.67 adl. Початок її оригінального титулу звучить таким чином: «Das bey noch zweiffelhaffter Wahl eines neuen Königs ganz verwirrte und unruhige Polen...» (Colin, bey Pierre Marteau, 1697), тобто «Про вибори нового короля і про бунтівливу й неспокійну Польщу...» (Кельн, друкарня П'єра Марто, 1697). На книзі є запис французькою та німецькою мовами, очевидно, чи не одного з її творців: Каспер Тенде (Kasper Tende). Це явно та сама особа, що й Гаспар де Тандр (Гаспар Тенде) (1617-1697), французький офіцер і дипломат, посол до Речі Посполитої у першій половині 60-80-х рр. XVII ст. У 1697 р. він видав у Парижі під псевдонімом Отевіль (Sieur de Hauteville) книгу «Історичний опис Польщі» (Relation historique de la Pologne). За визначенням відомого сучасного польського історика проф. Збігнева Вуйціка, вона стоїть в одному ряду з тогочасними описами Речі Посполитої ірландця Бернарда О'Коннора, французів Франсуа Далерака (кавалер Божо), Франсуа Дюпонта і навіть перевищує їх за своїм значенням як історичне джерело [2]. Хоча твір Далерака для історика України становить більшу цінність [3], однак у принципі можна погодитися з твердженням З. Вуйціка. Ці твори ніколи не перекладалися слов'янськими мовами й не перевидавалися

у Франції чи Німеччині, відсутні в українських бібліотеках, і тому важко сказати, наскільки німецькомовна книга, про яку ми ведемо річ, різниться від французького оригіналу. Але вже сам факт її існування яскраво свідчить про значний інтерес європейської громадськості (у даному випадку німецької та французької) до Речі Посполитої й України.

Не було ніякої випадковості в тому, що книгу було перекладено німецькою й видано того ж 1697 р., що й франкомовний оригінал. Незадовго перед цим помер король Речі Посполитої Ян III Собеський, який панував у 1673-1696 рр. Настало міжкоролів'я, розгорнулася запекла боротьба за престол, внаслідок якої новим королем було обрано Августа II Саксонського. Це суттєво посилювало позиції даної німецької держави і німецького світу в цілому і, природно, не могло залишати байдужим до цієї події панівні еліти Франції, Саксонії, а також ряду німецьких держав.

Досить ґрунтовна (24 розділи, понад 150 сторінок), книга містить у собі історико-географічний опис Речі Посполитої включно із стислою характеристикою її сусідів, розповідь про особливості державного устрою Речі Посполитої, судочинство, монету, конфесійну ситуацію, також про звичаї, одяг тощо. Автор досить добре знав Річ Посполиту 60-80-х рр. XVII ст., згадує, що йому довелося бачити майбутнього короля Речі Посполитої (панував у 1669-1673 рр.) Михайла Вишневецького ще в часи Яна II Казимира, коли він, за визначенням автора книги, був зовсім бідним і жив на пенсію, призначену йому королевою Марією-Людвікою.

Окремий розділ (5-й) книги присвячено опису України та козаків, переклад якого наводиться нижче. Подекуди він згадує про них і в інших розділах, наприклад у розділі 3 він пише про чорноморські походи запорожців, про взяття турками Кам'янця-Подільського у 1672 р., Журавненський мир. Розділ 4 (с. 19-28) («Про татар»), у якому подається стислий виклад історії Кримського ханства, починаючи з XIII ст., теж містить у собі деякі дані про Русь-Україну, наприклад про галицько-волинського князя Романа Великого та його загибель у битві під Завихостом у 1205 р. (с. 25). Тут автор виявив себе насамперед як вправний компілятор. Без сумніву, ним був використаний знаменитий «Опис України» Г. Л. де Боплана, виданий французькою мовою в Руані (1651 і 1660) та Парижі (1661). Це особливо стосується звісток про морські походи запорожців, будівництва ними табору, опису Києва. З твору Боплана було запозичено також опис Кримського ханства та ногайських

орд, які містяться у 4-му розділі книги (заклучний фрагмент цього розділу теж наводиться нами). Автор книги спирається також на твори єзуїтського хроніста XVI ст. Антоніо Поссевіні і посилається на нього у 3-му розділі свого твору. Крім того, автору книги були відомі в польськомовному або швидше латиномовному оригіналі ряд польських хронік (Марціна Бельського, Марціна Кромера, Мацея Стрийковського, Олександра Гваньїні та ін.), котрі видавались у XVI-XVII ст. Так, у хроніці Гваньїні легко можна знайти дані про битву під Оршею (1514), про нещасливий похід Язловецького під Очаків у серпні 1529 р. Опис перемоги військ Речі Посполитої під командуванням Яна Ольбрахта над ординцями під Коперстином у 1489 р., де маємо, до речі, одну з найраніших звісток про запорозьких козаків, вперше навів у розгорнутому вигляді у своїй «Польській хроніці» Марцін Бельський, а звідти ці дані перейшли до хронік М. Стрийковського, О. Гваньїні та ін. Оскільки де Тандр досить стисло описав дану битву, то встановити точно, з якої саме хроніки він запозичив ці дані, неможливо. Очевидно, де Тандр використовував одночасно різні польські хроніки й творив на їх підставі скорочений опис.

Оригінальних звісток у книзі обмаль. Це стосується в першу чергу згадки про Уманську трагедію 1674 р., коли війська Османської імперії взяли Умань і майже повністю винищили її населення [4]. Про цю подію автор легко міг дізнатися при польському дворі з газет, «летючих листків», інформація яких, зрештою, походить від очевидців подій. Так само це стосується того факту, що за умовами Гадяцького миру 1658 р. Іван Нечай дістав у володіння Бобруйськ (як староста). Це підтверджується деякими архівними джерелами, виявленими нами у 2003 р. й поданими в даний момент до друку. Варто звернути увагу на біографічні дані стосовно Богдана Хмельницького, якого за свідченням де Тандро кілька разів посилали як посла до королівського двору.

Значно більшу цінність книга має як пам'ятка історичної думки. Автор з симпатією ставиться до поляків і Речі Посполитої, намагається навіть довести, що польське військо не довершує своїх блискучих перемог, як-от під Коперстином у 1489 р., під Оршею у 1514 р., під Берестечком у 1651 р., через... природну доброту поляків. До честі автора він цілком доброзичливо ставиться й до українців і тут він багато в чому є солідарним з Г. Л. Бопланом, Ф. Далераком, Ульріхом фон Вердумом, Самуелем Грондським та деякими іншими. Він, зокрема, високо оцінює українських козаків, які, на його

думку, «є сміливими й відважними людьми». Надзвичайно цінним є те, що автор підкреслює об'єктивні причини Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648-1658 рр., яка для автора твору є насамперед релігійною та антифеодальною війною, викликаною утисками православної віри з боку католицьких верхів Речі Посполитої та жорстокою експлуатацією панамі підданих. Цікавим є порівняння устрою Кримського ханства з його поділом на орди з кантональним устроєм Швейцарії. Звичайно, опис України у цій книзі не є бездоганним. Автор часто вдається до надто стислого і поверхневого опису подій, припускається плутанини в термінах і хронології.

1. Детальніше про це див.: *Мицик Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVII-XVIII в.).- Днепропетровск, 1981; *Мицик Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.- Днепропетровск, 1985.

* * *

«Про вибори нового короля і про бунтівливу й неспокійну Польщу

при цьому одночасно про силу й слабкість цієї республіки, переваги й недоліки, зокрема про обмежену владу їхніх королів, їхні вибори й коронацію, які тепер відбуваються в умовах постійних кон'юктур і таємних інтриг, що виникли з французьких підступів та інтриг.

Потім докладна мова йтиме про авторитет і порядок сенаторів у Королівстві, про пихатість шляхти, про привілеї та релігію, про закони й суди, про військові закони, прибутки, монетну справу, одяг, гостинність, весілля, поховання тощо, про провінції, міста й села, їхні характерні риси.

Все це було раніше написано французькою мовою й перекладено німецькою для допитливого читача, котрий цікавиться державними справами, для якнайкращого й ґрунтовнішого розуміння сучасних польських справ.

Кельн, у П'єра Марто, 1697 // (с. 28).

Опис Польського королівства...

Воно (Кримське ханство.- *Ю. М., О. К.*) є поділеним на такі кантони, як і Швейцарія. З цих орд деякі більші за розмірами, деякі ж менші. Найбільша з-поміж цих усіх областей є та, котра розташована між Кілією та Білгородом, тобто двома містами. Одне місто стоїть біля притоки Дністра, друге - на притоці Дунаю. Праворуч від півночі - та орда, що біля Очакова. Очаків же - місто й фортеця біля притоки Дніпра, а турки називають її Дзякріменда (Dziarcrimenda). Най-

Так, він постійно вживає визначення: «Нижня Волинь», «Нижнє Поділля», які не є характерними для тогочасних українських чи польських історико-географічних творів і які він чітко не окреслює. Описуючи битву під Оршею 8 вересня 1514, він навіть не згадує про те, що основну роль у ній відіграли українські та білоруські війська Польсько-Литовської держави. Основні помилкові та неточні твердження автора відзначені нами в коментарі, де також подані деякі пояснення щодо наведених ним фактів.

Опис України у вищезгаданій книзі має певну джерельну цінність, і тому його варто ввести до повноцінного наукового обігу, подавши його текст в українському перекладі.

2. *Wojcik Z.* Jan Sobieski 1629-1696.- Warszawa, 1983.- С. 396.
3. *Мицик Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной... С. 36-38.
4. Див.: *Мицик Ю. А.* Умань козацька і гайдамацька.- К., 2002.

менша ж з-поміж цих орд є та, котра біля Кипчаку (Kipczako). Свою назву вона взяла від річки, котра протікає повз місто.

Татарський хан не вирушає з Криму в похід інакше, щоб за ним не тягайся всі орди. Є ще й інші магометанські татари, які підкоряються полякам. Вони мешкають у Литві довкола Вільна, дуже незалежно й безперешкодно володіють полями й ґрунтами, що лежать там, живуть і працюють так само, як і литовці. Вони були привезені сюди Вітольдом, небожем короля Владислава Ягелла, й оселилися там після того, як він їх пригнав з Нижньої Волині (Unter-Volhynien). Король Ягелло теж тримав татар у своєму війську, коли в 1386 році переміг у битві рицарів Німецького ордену. Ось те, що я вважаю необхідним повідомити про татар, а тепер слід перейти до розповідей про козаків, і насамперед про країну Україну (Ukraine).

Розділ 5

Про Україну і про козаків

Україною називають Нижню Волинь та Нижнє Поділля, ця назва по-слов'янськи означає кордон, бо ці провінції є кордонами стосовно турків і татар - найстрашніших і найсильніших ворогів для поляків. Цей край (Land) тягнеться досить далеко, більш як на 100 // (с. 29) французьких миль зі сходу на захід і більш ніж на 60 миль - з півночі на південь. Столиця у ній - Київ, розташований на Дніпрі. Київ був раніше одним з найбільших міст у Європі, однак протягом три-

валого часу він зазнав чимало шкоди від татар, тому й тепер тут видно старі мури та будівлі біля міцного замку, в якому розташований московський гарнізон. Ніпер, або Дніпро - одна з найбільших річок в Європі. Він протікає посередині цієї провінції, яка вимережана ще й іншими притоками, що впадають до Дніпра.

Козаки - це не хто інші, як руські селяни, котрі позбігалися звідусіль, збираючись спочатку на островах Дніпра, переважно на тому, що називається Томаківка (Tamahovka). Згодом вони розселились по всій цій провінції між містами Києвом та Черкасами. Жили й утримували вони себе завдяки полюванню та рибальству. Їх називають запорозькими козаками, бо вони мешкають уздовж дніпровської течії і відрізняються від тих, котрі живуть вздовж Дону, який впадає до Азовського моря (Meotische See).

Стефан Баторій, король Польщі, став першим королем, котрий організував козаків певним чином як армію, надав їм місто Трахтемирів на Дніпрі за 12 миль від Києва, щоб у них було постійне місце збору. У козаків не було ані законів, ані урядовців, до яких би вони зверталися, тому вони більше подібні до кочівників, аніж до солдат. З часом вони почали воювати з турками й татарами і часто давали привід тим для вторгнення в Польщу. У 1614 році козаки затіяли такий великий похід, що дійшли до Малої Азії, захопили на Чорному морі Синоп і нагнали страху й жаху навіть на Константинополь. Ці козаки є сміливими й відважними людьми. Під час війни, яку король // (с. 30) Сигізмунд III вів проти турецького султана Османа у 1620 році, 400 козаків, що прийшли на службу в польську армію, з власної необачності заблукали й віддалилися від своїх. Тоді на них напало турецьке військо, проти якого вони боронилися цілих три дні, і турки ледве змогли подолати їх з великими своїми зусиллями та втратами багатьох солдат. Після того як ті зрештою були взяті в полон, військо султана, яке було сильне й страшне, вирішило не допустити, щоб інші козаки з'єдналися з поляками, тому напали на них же на шляху, яким вони мали йти. Битва тривала цілих 8 днів, однак туркам не вдалося перешкодити з'єднанню козаків з поляками. Одне слово, козаки виявили в тому поході справжні чудеса. Та коли християни перемогли в битві, козаки стали погрожувати виходом з польської міліції (Militz) через те, що в них не було хліба. Після цього королевич (Printz) Владислав, котрий командував армією короля, свого батька, заспокоїв їх, обіцяючи їм суму у 50 тисяч злотих (Pfunden). За ці гроші козаки таємно пішли слідом за турецьким

обозом, захопили його й отримали велику здобич. А причина оголошення султаном Османом війни Польському королівству полягала насамперед у тому, що поляки не перешкоджали козакам у їхніх промислах. Тоді король Сигізмунд вирішив припинити будь-яку війну з турками і вдався до крайнього заходу, а саме: утримувати козаків від походів Чорним морем. Тим часом турки раз у раз нападали на християн, і то навіть на кордонах Русі, де князь Острозький у сутичці розбив їх дощенту. Відтак козаки, обравши собі за ватажка й командира одного з незначного роду, але безстрашного й несамовитого за вдачею козака, якого звали Наливайко (Nalevalck) // (с. 31), виступили проти поляків, над якими спочатку мали перевагу, але врешті були розбиті, їхній ватажок потрапив у полон і був відвезений до Варшави, де йому відрубали голову. Це сталося якраз за панування короля Сигізмунда II, коли козаки почали бунтувати. Коли ж бунти припинились, вони по цьому у війні проти турків у 1620 році несли добру службу, як це видно зі сказаного вище.

Згідно з укладеним миром між Польщею й Портою козакам були заборонені грабунки й добування здобичі. Однак у 1624 році вони вирушили на Чорне море на кораблях і дійшли аж до передмістя Константинополя, де взяли велику здобич. Наступного року вони вдерлися до Криму, не маючи на це дозволу від короля Сигізмунда. Через це султан скаржився Польській Речі Посполитій, бо вона, мовляв, порушила той мир, що був укладений між Туреччиною та Польщею. Відтак гетьман (General) Конецпольський почав перешкоджати проникненню козаків на турецьку землю. Козаки не могли цього стерпіти й у 1630 році будучи підмовлені одним ченцем у Києві, виступили проти деяких загонів Сигізмунда. Тоді гетьман Конецпольський напав на них біля Переяслава - невеликого міста Нижньої Волині, що стоїть на річці Трубіж, за три милі від впадіння її до Дніпра. Він розбив і знищив частину козаків, а інші пообіцяли йому видати призвідців бунту на найближче засідання сейму. У 1633 році Владислав IV був обраний королем Польщі і сам мав набір збити пиху козаків, тому в 1637 році звелів збудувати фортецю Кодак (Kudack) на Дніпрі за 5 миль нижче того місця, де річка Самара (Samara) впадає до Дніпра. Одночасно він хотів збудувати греблю впоперек великої ріки й послабити цим силу течії, затопивши навколишні місця, але // (с. 32) перекрити воду так і не вдалося. Отже, фортеця Кодак стримувала бажання козаків рушати проти невірних, однак походи на польські провінції не припинились, навпаки, навіть почастишали.

Козаки неодноразово повставали проти поляків. Приборкати козаків король Владислав послав гетьмана Потоцького, який підступом захопив козацького ватажка Павлюка (Paulus) й разом з іншими командирами відіслав до Варшави, де в 1638 р. Павлюку відітнули голову. Ця екзекуція викликала у козаків сильне невдоволення, а тому вони знову взялися до зброї вже на чолі з Дмитром Тимошевичем (Timoszewits), однак невдовзі змушені були скласти зброю.

Взимку козаки одягаються в овечі кожухи. Вони суворі за вдачею, значно легше, ніж усі інші народи, переносять голод, спрагу, вітер, дощ, холод та всілякі інші примхи погоди. Коли ж вони йдуть на Чорне море, то не користуються ніякими кораблями, як інші морські розбійники, а роблять свої, опуклі за формою, з довгих 60-футових стовбурів липи. На кожен корабель вони набирають команду з 50 чоловік, котрі захищаються не луками, як татари, а вогнепальними рушницями, якими вони поцілюють досить уміло й рідко промахуються. Коли ж вони вже посідали у човни, то з цього моменту їм суворо заборонялося брати з собою якісь [алкогольні] напої через побоювання, що пияцтво затуманить їм голови й розслабить, не давши змоги здійснити задумане.

Коли козаки зупиняються в полі, то вони оточують себе не шанцями, а підводами та возами, які служать їм замість шанців, і таке обгородження вони називають табором (Tabor), в якому відчайдушно захищаються // (с. 33). Їхні військові частини поділені на полки (Regimenter), кожен з яких налічує від 7 до 8 тисяч чоловік; офіцерів у них небагато, і в цьому плані вони відрізняються від тих, хто силу армії міряє кількістю офіцерів.

Однією з причин, через яку козаки повставали, був примус до зміни релігії, яку сповідували польські пани в Україні й русини (Reussen); увесь народ визнавав грецьку, а не латинську чи римську церкву, чого домагалися пани, тобто того, щоб ці жителі були римо-католиками. І це вони (пани) називали унією, або об'єднанням, але їй русини не розуміли й не хотіли сприймати. Отож з боку поляків вони зазнавали утисків, бо їх примушували змінити грецькі звичаї та обряди (Segermonien) і прийняти новий, григоріанський, календар. Але русини не сприймали цих нововведень, і що більше вони виявляли своє невдоволення, то дужче поляки змушували їх прийняти ці нововведення, до чого русини ставилися з великим обуренням. Саме ця обставина спонукала потім козаків закликати до об'єднання всіх, хто належав до грецької релігії. Ця

різниця релігій між поляками та русинами викликала таку ненависть, що вони так і не змогли ніколи порозумітися. І це стало однією з найвагоміших причин для обурення козаків і принесло нещастя всім - як Польському королівству, так і римській Церкві.

Отже, польська шляхта хотіла запровадити в руських провінціях зміни в релігії та церковних обрядах. Вони бо мусили розуміти, що наведення навряд чи відбудеться добре й матиме погані наслідки, як-от є гарний і свіжий приклад, а саме: лютеранська релігія // (с. 34) у місті Ризі помітно зміцнилася внаслідок всенародного бунту в 1586 році. Минуло небагато часу, як була проведена реформа з календарем, упорядкованим папою Григорієм XIII; лише декотрі хотіли свято Різдва Христового відзначати за старим календарем. Міський правитель (Stadthalter) видав розпорядження взяти під варту найзначніших з колегіуму, а цим він протидівав рішенню міської ради. І це спричинило в місті таке заворушення, що простолюд розвалив в'язницю біля ратуші, зруйнував дощенту будинок священика й оселю міського правителя. Заворушення неабияк посилювалося, бо майже всі мешканці збунтувалися проти тих, хто боронив римську релігію, і насамперед проти єзуїтів, котрі у 1582 році довели Стефана Баторія до того, що він їм подарував прибутки разом з церквою, яка належала священикові. Заворушення бюргерів Риги, їхня розправа з ув'язненням, страта деяких міських урядовців і окремих людей була такою значною, що місто, в якому почастишали злочини, не мало вже надії на помилування з боку короля, тому стало шукати захисту в інших лютеран і більше вже не поверталося до римської церкви.

Сказавши про утиски, яких зазнавали козаки, про те, що вони були обмежені в можливостях вирушати в похід, про перехід в іншу релігію, яку шляхта хотіла запровадити в руських землях і в Україні, стають зрозумілими дві причини для невдоволення, яке виявляв простолюд до поляків. Однак слід розглянути й третю причину. Шляхта у Верхній Волині визискувала селян понад усяку міру, а козаки також не могли цього терпіти, бо їхнє сусідство всім цим підневільним давало поганий приклад; козаки підбурювали селян, щоб вони відмовлялися від роботи й чинили опір нестерпному гніту. Потім вони добивалися права жити на свободі, як козаки, жити без примусу // (с. 35); воліли задовольнятися малим, аніж залишатись у своїх панів, щоб щороку обробляти землю не тільки для самих себе, а й для своїх панів, часто потерпаючи від побиття канчуками. Отже, насильство шляхти

збільшувало число козаків за рахунок селян, котрі намагалися втекти від шляхти.

Четверта причина того, що козаки нарікали на шляхту, - це жадливе лихварство та ненаситна жадібність євреїв, котрих чимало є у Польщі, за винятком провінції Мазовія, де досить довго засідав сейм. Щоправда, євреї по всьому королівству перебувають у кепському становищі, бо шляхта їх утискує і дуже багато забирає [грошей]. Євреї назагал варять пиво та горілку, орендують маєтки чи права великих панів, часто за надто високу ціну. Внаслідок цього ці нещасні люди стали виробляти погану горілку та погане пиво. Першим, хто пригнав євреїв у Польщу, був герцог калішський, котрий змусив їх податися з Німеччини до Польщі й осісти у своєму місті [Каліш], також у деяких інших провінціях Нижньої Польщі. Відтак вони розселилися по всій країні. Вони мають привілей, що їх ніхто не може притягти до суду, хіба що воєвода, котрого вони легко підкуповують подарунками або вміють пом'якшити справу й задобрити суд. Лихварство та здирство, якими євреї обдирали народ, зайшло так далеко, що вони заборонили приватним особам варити пиво навіть для самих себе, кожного примушували купувати пиво у них за ту ціну, яку вони самі й встановлювали.

Коли ж у 1647 р. помер син короля Владислава, козаки знову почали бунтувати на чолі зі своїм вождем Хмельницьким (Chmielinski), котрий // (с. 36) найперше вирішив об'єднати козаків з татарами. Ці два народи раніше відчували смертельну ненависть один до одного через великі відмінності у мові, звичаях та релігії. І те, що вони в 1648 році об'єдналися, принесло полякам велику шкоду. Перш ніж я розповідатиму про це далі, мушу сказати, що цей Хмельницький добре розуміється на військовій справі, бо був у війську писарем (*der Armee Secretarius*). Він був освічений, навчаючись у Львові в єзуїтів. Він добре знав усі слабкі місця польського двору, тим більше, що кілька разів посилався туди. Але причиною, через яку він узявся до зброї, було те, що він втратив майно, за яке один польський пан судився з ним, і він (Хмельницький) не міг цього стерпіти, тому без вагань оволодів своїм маєтком; а коли він на дніпрових островах зібрав своїх прибічників, то невдовзі після цього запросив туди й сусідів - татар. З їхньою підтримкою і з козаками, котрі втекли з польської армії виступив проти поляків, котрі охороняли кордони королівства: частину їх було порубано, частину ж разом з їхнім командиром він віддав татарам у рабство. З того часу він діяв проти польської Речі Посполитої, то заявляючи

про свою підлеглисть і покірність, то знову повстаючи, внаслідок чого зумів залагодити й поліпшити свої справи. Справді, поляки кілька разів розбивали його, але правда й те, що він увесь час використовував свої переваги над ними, при цьому вдаючись до хитрощів або ж користуючись недбалістю польських гетьманів, котрі не вміли розвинути свої успіхи або ж не могли дійти згоди між собою. Щоправда, він навіть кілька разів мирився з Річчю Посполитою, але він ніколи не довіряв угодам і не покладався на них. За своєю натурою він був людиною обачною, постійно тримав своїх людей при зброї проти поляків, був розважливим, завдяки чому, міг іти на компроміси й таким чином зміцнюватися й бути ще могутнішим. Він // (с. 37) змінював союзників відповідно стану справ. Коли татари, з котрими він об'єднався, помирилися з королем Яном Казимиром, тоді він звернувся до великого царя московського по захист. На той час поляки втратили всяку надію знову привести козаків до послуху, доки житиме Хмельницький.

По смерті короля Владислава IV, яка сталася 30 травня 1648 року, його брат Ян Казимир був обраний польським королем 17 листопада того ж року. Цей принц одразу ж постарався зарадити скруті та лиху, в якому тоді опинилася Річ Посполита через потужні удари козаків і татар, що вразило саме серце королівства; тут мова йде про розсіяння та втечу польської армії біля Пилявців (Pilavetze), які сталися 29 вересня 1648 року. Величезна більшість польської армії склалася із солдат-новобранців і зібраних звідусіль людей. Вони самі розбили табір поблизу козаків і в перші дні здобули над ними певну перевагу. Та коли ці боягузи (*Meutenieret*) ввечері у своєму таборі ударами в литаври та барабани, пострілами з гармат вчинили такий шум, що нові польські війська подумали, ніби це козаки так радіють через з'єднання з татарами, прибуття яких вони (козаки) очікували. Це так налякало новобранців, що вони не думали вже ні про що, крім утечі, навіть офіцери не змогли їх втримати. Втеча була такою масовою та поспішною, що козаки про це й гадки не мали й увесь день думали про те, як їх виманити зі своїх позицій. Нарешті, пославши розвідку, вони зрозуміли, що в польському таборі нікого немає. Після цього вони вийшли зі свого табору й пограбували обоз, покинутий поляками. Коли ж врешті прибули татари зі своєю армією, вони поширили страх і // (с. 38) жах по всьому королівству. Ось тут можна побачити приклад марного й безпідставного страху, який нападає на новобранців.

Після того, як уся польська армія розсіялася

біля Пилявців - невеликого міста на Верхній Волині, що за 2 милі від Хмільника на річці Буг, татари й козаки в кількості 300 000 вояків рушили на Львів і обложили його, взявши одразу замок. Але в самому місті вони зустріли дуже сильний опір, хоча місто не мало переваги ні своїм розташуванням, ані особливою силою, оскільки в самому місті перебував невеликий гарнізон. Не спромігшись здобути місто, варвари зажадали від обложених викуп у сумі 200 000 рейхсталерів. Позаяк бюргери такої суми не могли виплатити й водночас боялися тяжкого наслідку облоги, вони дали лише 1200 марок чистим сріблом, в т. ч. церковним начинням і різним посудом. Однак невірні не були вдоволені цим і продовжували страхати місто. Це стривожило міщанство, яке з превеликими зусиллями змогло зібрати суму в 16 000 злотих. Крім того, вони дали церковні прикраси, хустки, шовк і масу провіанту. Це місто хоч і не стоїть на морі чи на річці, але веде велику торгівлю, бо воно є головним містом усіх русинів. Ось таким чином 24 жовтня 1648 р. козаки й татари зняли облогу Львова, плюндруючи область. Відтак татари подалися додому, а козаки рушили далі й обложили Замостя - місто на озері чи болоті у Белзькому воеводстві. Це місто було оточене сімома бастионами і має високу школу, споруджену канцлером та коронним гетьманом Яном Замойським. Місто уславилося опором, який воно вчинило козацькому гетьманові Хмельницькому // (с. 39), котрий обложив його наприкінці 1648 року армією в кількості понад 60 000 вояків.

Наступного року король Ян Казимир послав до Хмельницького своїх представників, котрі знову намагалися наставити його на добре. Одночасно вони стали його просити, щоб він стримував своїх людей від нападів. Але Хмельницький зверхньо відповів, що має намір податися під захист Отаманської Порти, аж поки йому дадуть усе, що він вимагав.

Король, котрий шукав різних засобів, щоб привести козаків до попереднього послуху, ще раз послав посланців до Хмельницького, щоб вести переговори про умови миру. Посланці знайшли його тепер у Переяславі (Pereaslau) і 20 лютого 1649 р. передали йому від короля гетьманську булаву над військом. Проте вони висунули такі пункти, котрі нагадували швидше повеління та накази, ніж умови миру. Потім він скаржився на Вишневецького та Чаплинського і казав з погордою, що ніколи не заспокоїться, доки не покарає їх за те, що вони так погано поводитися з козаками; що Вишневецький мусить бути покараним, а Чаплинський виданий

йому як призвідця всякого безчестя; що Потоцький не уникне кари за провини, бо він переслідував козаків аж до дніпровських островів, куди вони відступили, щоб урятувати своє життя. Однак Потоцький був тоді бранцем у Криму і був за свої справи достатньо покараний, а ще при ньому мусив би сидіти й коронний хорунжий, який позбавив його (Хмельницького) спадщини і повів свої загоны на козацькі землі, через що козаки зазнали всілякого насильства й жорстокості. Але він (Хмельницький) усі ці беззаконня приписує не так йому, як Вишневецькому та Чаплинському, тому саме на них обох має впасти покарання // (с. 40). Якщо ж їх не буде покарано, то він з усією козацькою армією не заспокоїться, доки все Польське королівство зі своїм сенатом, гетьманами, панами і з усією шляхтою не загине.

Тим часом король Ян Казимир, очевидно, бачив лихі наміри козаків, тому він зібрав свою армію. Хмельницький же зі свого боку закликав татар до себе, котрі потім і прийшли йому на поміч зі своїм страшним військом. Вони напали на частину польського війська біля Збаража (Zbaraz) - невеличкого міста в Нижньому Поділлі на кордоні з Нижньою Волинню, за 10 миль на північ від Брацлава. Це місце стало відомим завдяки героїчному опору, який поляки вчинили неймовірному числу козаків і татар, котрі їх непокоїли два місяці й тричі нападали на їхній обкопаний шанцями табір, так і не взявши його. Поляки захищалися так хоробро, що дали своєму королеві час прийти їм на поміч. Коли козаки й татари почули про марш польського війська, вони непомітно вирушили проти нього аж до Зборового (Zbrogow), що на річці Буг, де були розбиті королем Яном Казимиром. Коли ж вони дізналися, що литовці розбили іншу частину козаків, то уклали з Коронаю Польською мир, стверджений після цього на сеймі у Варшаві в тому ж 1649 році.

Після укладення миру з козаками у Зборові їхній гетьман Хмельницький став ще нестримнішим та могутнішим і без дозволу короля надав допомогу татарському хану проти черкесів. Оскільки він потім отримав від хана кілька допоміжних загонів, то напав на молдавського господаря, від якого зажадав великого викупу з обіцяною, що його донька вийде заміж за сина Хмельницького - Тимофія (Timotheo). Оскільки він не був задоволений тим, що його влада внаслідок цього альянсу буде зміцнена, то послав своїх посланців до Порти, щоб // (с. 41) добитися її допомоги та захисту. Таким чином він скинув з себе ярмо польської Речі Посполитої і козаки

оволоділи всією Україною. Це завдало болючого удару польській шляхті, яка не могла тепер повернутися до своїх маєтків, які вона втратила через перші заворушення цих ребелізантів.

Коли король Ян Казимир ані закликами, ані милістю і доброзичливістю не зміг знову повернути козаків до послуху, він вирішив ще раз вдаватися до насильства. З цією метою у 1651 році він звелів зібратися шляхті й посполитому рушенню (?) (Arriereban) і сам повів усю армію на Волинь, щоб напасти на цих ребелізантів. Це трапилося на тому самому полі й рівнині, де лежить місто Лешнів (Lesniow) за Берестечком (Berestesko), а це місто знаходиться в Луцькому воєводстві на річці Стир за милю від руських кордонів. На цьому місці козаки й татари, які тут стояли разом, зазнали нападу від поляків. Відбулася битва, яка тривала 3 дні з великою запеклістю з обох боків. Врешті козацьке й татарське військо було цілком розбите польською армією, і Хмельницький, так само, як і татарський хан, змушені були рятуватися втечею. Ця поразка спонукала Хмельницького піти на мир з Короною Польською, який був укладений 28 вересня того ж року; однак цей мир тривав недовго. Козаки, розлючені поведінкою польської шляхти і через страх повернутися в колишнє рабство, знову виступили проти польського війська, напали на нього і вщент розбили.

Вище було сказано, що Хмельницький мав хист входити у спілку з різними володарями, завдяки чому забезпечував і поліпшував свої справи. Невдовзі він, почувши про те, що тата; ри уклали мир з поляками, утворив альянс з московитами у 1654 році // (с. 42) й віддавсь під їхній захист. Це коштувало Короні Польській міста Смоленська, бо того ж року ним оволоділи московити.

У 1658 р. Хмельницький помер. Відтак козаки вибрали собі гетьмана на ім'я Виговський (Wihowski) і стали вороже поводитися щодо поляків. Вони хотіли підкоритися туркам або великому князеві московському, бо Річ Посполита їх не в усьому вдовольнила з того, що вони вимагали. Тому король Ян Казимир з огляду на те, що вони цим самим пошкодять його королівству, віддавшись під захист чи то московитів, чи то турків, уклав з ними мир, задовольнивши їхні вимоги, а саме: щоб усі їхні старшини стали польськими шляхтичами і вважалися ними; щоб їхній гетьман Виговський став київським воєводою; щоб шляхта грецької релігії була допущена до найзначніших посад (?) (Aemptern) та умов, щоб київський митрополит зайняв місце у польському сенаті. Крім цього, Виговському

дали Любомльське (Lubomliana) староство, а Бобруйськ - Нечаю (Nieszaio) за умови, що вони самі нестимуть ленну службу Речі Посполитій. Все це потім було стверджене на сеймі. Таким чином, козацька старшина з нещасних руських селян, якими вони були з народження, одразу ж ставали польськими шляхтичами.

З усього попереднього можна бачити, що обурення козаків частково було викликане поганим ставленням до них з боку шляхти. Вони стали такими панамі й мали таку ж владу й силу над життям і смертю селян, подібно до того як шляхта мала таке право в Польщі над своїми селянами. Однак місцевий люд в Україні не міг терпіти такого тяжкого становища і почав ребелізувати, внаслідок чого шляхту виганяли з країни. Тоді великі пани втратили прибутків на суму понад 100 000 рейхсталерів, у тому числі й князь Вишневецький // (с. 43), про якого згадувалось і сина якого я бачив у Польщі в жалюгідному становищі, бо він отримував лише 6 000 злотих пенсії, яку йому наказала давати щорічно на його утримання королева Людвіка. Однак щастя згодом винесло його на трон, який покинув король Ян Казимир, про що принагідно буде сказано.

Це смутне й прикре обурення козаків, яке проявилось, і то незначною мірою, за правління короля Сигізмунда III, поступово за наступних королів розросталося й посилювалося. Воно не тільки масу шляхти й маєтків забрало, дало нагоду й можливість татарам завести в рабство мільйон людей, а й спричинилося до того, що християнська релігія геть занепадала в усій Україні. Легко можна повірити в те, що турки докладали зусиль, впроваджуючи своє магометанство, як це вони тут роблять як і всі інші завойовники та гнобителі країн. Ці завойовники дуже прагнуть до того, щоб забезпечити відданість пригноблених народів, нав'язати їм свою релігію як найсильнішої держави, котра їх отримала в послух і хоче найміцніше пов'язати й прив'язати (до себе). Звісно, можна сказати, що коли б турки не робили особливих зусиль для впровадження своєї релігії у підкорених країнах, то, мабуть, з часом це таки сталося б само по собі, бо ж люди звичайно приймають мову та релігію того князя чи можновладця, чию милість і прихильність вони мають.

Оскільки заворушення козаків на чолі з різними гетьманами тривало аж до правління короля Михайла, то поляки також продовжували [свою політику] й хотіли їх самих підпорядкувати собі. Це змусило козаків закликати на допомогу турків і віддатися під їхній захист. У такий спосіб невірні прийшли в Україну й легко оволоділи

містом Кам'янцем // (с. 44), заставши його позбавленим усяких боєприпасів та провіанту. Турки взяли його на умовах угоди, однак вони погано дотримували свого слова, згідно з яким вони дозволяли всім мешканцям жити на волі й пообіцяли їм, що вони залишатимуться при своїй релігії. Потім вони дуже швидко не тільки майстрів з цього нещасного міста забрали у рабство, але скоро й весь його народ, не залишивши жодної ознаки того, що тут були християни, за винятком кількох головних храмів і кафедрального собору, з якого вони зробили мечеть. Ось які наслідки мало брутальне насильство польської шляхти щодо своїх підданих!

Та перш ніж турки прийшли в Польщу, вони довго придивлялися до України як до країни, яку хотіли зробити підлеглою. Оскільки ж козаки шукали у турків захисту, то останні їх спочатку чимраз більше підтримували і розв'язали ще запекліші й кривавіші війни. Турки ж таким чином позбулися ворога, котрий постійно непокоїв їх на Чорному морі. Вони досить швидко підкорили козаків, особливо ж бачачи, що після укладеного миру з римським імператором з боку Угорського королівства їм нічого було боятися. Тому король Ян Казимир, хоробрий принц, здав правління, а поляки на його місце обрали того, хто не відзначався якимось особливим хистом.

Відтак турки були неабияк зацікавлені в козацьких бунтах, бо вони відкривали їм двері в родючу країну, тобто всю Україну, щоб увійти туди й захопити Кам'янець, що, в свою чергу, гарантувало їм захоплення всієї країни. Це місто у Верхньому Поділлі найкраще укріплене природою. Воно лежить на скелях й оточене широким та глибоким ровом, захищеним бруствером. Воно має воду з річки Смотрич, яка починається біля міста // (с. 45) й оминає його довкола, потім наближається саме до того місця, де починається. Отже, залишається стільки місця й простору, щоб була змога увійти до міста. Тільки цей вхід є штучно укріпленим, а все інше укріплене самою природою. Можна стверджувати, що гори, які нависають над ровом, вищі, ніж місто, отже, при облозі можна було б розмістити тут гарнізон з гарматами. Однак це не причина (?), через яку можна було б змусити здати ворогу (?) укріплені місця. Для цього треба підійти до них ближче і взяти в тісне кільце. Місто Кам'янець розташоване так, що навіть поляки жодного разу не могли його взяти, хіба що за умови, що Османська Порта опиниться в такому слабкому й непевному становищі, в якому були поляки, коли турки взяли це місто.

Самі ж поляки при діючому уряді короля

Михайла вважали неможливим знову здобути це місце, ведучи тяжку війну проти султана. Тому вони уклали з ним ганебний та принизливий мир і зобов'язалися щороку давати йому данину. Однак сейм, що потім проходив у Варшаві, не захотів ствердити цей мир, отже, знову почалася війна між Польщею та Портою, яка точилася з великою запеклістю та завзяттям. Обидві армії - з Корони та Литовського князівства - виступили проти Поділля: одна - під командуванням гетьмана Собеського, друга - під командуванням гетьмана Паца. Вони разом рушили на турків, які стояли під Хотиним на Дністрі, за 5 миль від Кам'янця. Там вони напали на турків і дощенту їх розбили. Ця велична й велика перемога, без сумніву, знову поліпшила польські справи, а гетьмани заслужили добре становище й переваги. Але цією битвою // (с. 46) вони не досягли своєї мети, бо їхні вояки знову подалися додому: одна армія - до Польщі, друга - до Литви. У цьому разі обидва гетьмани наслідували своїх попередників, а саме, Сверчовського (Suirczowski) та Острозького, коли ті після переможної битви проти московитів так само повернули й пішли додому, замість того щоб напасти на Смоленськ, який вони перед тим втратили, а тут легко могли відібрати.

Щоб зрозуміти помилку, котрої припустились обидва гетьмани одночасно, коли не пішли на Смоленськ, щоб його відвоювати, слід сказати про те, наскільки значною була поразка московитів, а далі продовжимо. У 1512 році польський король Сигізмунд обручився з Барбарою, дочкою графа Сцепуса (Scerpus), через що імператор Максиміліян був трохи невдоволений і через німецьких Орденських рицарів був не в цілком дружніх відносинах з поляками. Цим самим він міг тримати короля Сигізмунда в тісніших рамках і вступив з великим князем московським у союз. Цей Василь також оголосив війну Короні Польській, спустошив Литву, чинив різні жорстокості, обложив також Смоленськ, але марно, хоч тоді король Сигізмунд був далеко в Польщі й жоден з вояків не став перед Василем на коліна (?). Коли ж король Сигізмунд почув, що великий князь московський порушив дотеперішній мир, то скликав сейм у Радомі у 1513 році, щоб порадитися про засоби, з допомогою яких можна було б чинити опір. Зі свого боку Василь послав до імператора Максиміліяна й зажадав допомоги, але нічого не отримав, крім кількох людей, котрі тямали як стріляти з гармат та відливати їх. Вони й відлили йому 300 гармат. Наступного року, коли Василь зібрав армію у кількості 80 000 чоловік, то пішов

зі своїми 300 гарматами на Смоленськ, який нищівно обстріляв. Місто було замкнене так щільно, а підходи до нього так добре зайняті й захищені, що польський король // (с. 47) не зміг туди прислати понад 500 рейтар, яких він тримав при собі, для допомоги, що було радо сприйнято обложеними. Тим часом Смоленськ хоробро захищався. Московити, зустрівши потужний опір з боку поляків, зняли облогу. При цьому вони вдерлися до Литви й спустошили цю країну, забрали велику здобич, яку послали до Москви. Невдовзі вони знову пішли на Смоленськ. Коли ж гарнізон знову виявив хоробрість у захисті, то великий князь втратив будь-яку надію захопити це місто, отже, вирішив зняти облогу. Але литовський ребелізант Глинський умовив його продовжити справу, вважаючи, що буде ганебно відмовитися від облоги й таким чином закінчити війну, адже в його (Василя) руках була така прекрасна армія, а польський король був у невідгідному становищі, щоб якось протидіяти Василеві. Але обложені й далі захищалися й хоробро чинили опір. Глинський, котрий привів великого князя до цієї справи, побачив, що той своїми силовими діями не зможе досягти мети, тому вирішив добитися свого хитрощами. Він зажадав переговорів з комендантом і зобразив йому справу так, що нібито він (Глинський) вже не є в опалі польського короля, а його (смоленського гарнізону) опір зможе продовжити облогу тільки на кілька днів, отже, буде краще, якщо весь гарнізон капітулює й прийме великі подарунки, які пропонує великий князь московський. Таким чином комендант передав московитам місто Смоленськ, яким поляки володіли 100 років.

Як тільки король Сигізмунд отримав у Радомі звістку про втрату цього надзвичайно важливого місця, то поквапився у вересні йти на Литву. Він скликав у Вільні великих панів цього князівства й мав з ними раду про те, яким способом і вчинити опір просуванню московитів. При цьому він набрав 12 000 кінноти й 2 000 піхоти з певною кількістю *легкоозброєного рицарства пішого* строю. Король Сигізмунд // (с. 48) разом з польською армією вийшов з Вільна, щоб напасти на ворога й на самого московського князя. Коли останній довідався про рух польської армії, то зібрав своїх вояків й отаборився біля Смоленська зі страху, що польському королеві заманеться обложити це місто і з допомогою таких же хитрощів взяти його. Отже, він поставив у Смоленську сильний гарнізон, а потім рушив на Литву, щоб спустошити цю країну, і прийшов аж до річки Березини у Мінському воеводстві. Одразу ж

після цього король Сигізмунд прибув туди, через що московити злякалися й відступили аж до міста Орші, розташованого недалеко від Дніпра.

Відтак польський король перейшов річку Березину без будь-якого опору, відібрав з усієї армії 30 000 вояків, а також рицарів - як кінноти, так і піхоти, й звелів їм наступати на ворога, а сам залишився з рештою народу в Борисові біля згаданої річки Березини на той випадок, що коли московити здобудуть перемогу, то поляки й литовці матимуть надійне місце для відступу. Після цього він зі своєю армією, що залишилася, разом зі свіжими силами хотів вчинити опір ворогу, котрий через переслідування втомиться, й змусити його до нової битви. Таким чином він хотів легко завдати поразки втомленому й виснаженому ворогові.

Великий московський князь мав з собою 80-тисячну армію, тому нехтував польським військом, яке було меншим майже вдвічі, з погордою хизувався, мовляв, його вояки навіть не докладатимуть зусиль, щоб виймати з піхов свої шаблі проти поляків, а гнатимуть їх усіх батогамми як волів чи овець просто в Москву. Він справді дав наказ не виймати шабел проти поляків, вільно пустити їх через Дніпро, а потім батогамми гнати до Москви. Але в результаті великий // (с. 49) князь побачив, що великі армії в жодному випадку не повинні нехтувати малих і що не слід хизуватися щасливим кінцем. Коли польське військо досягло міста Орші, московити на тому боці Дніпра відійшли далі на 1000 кроків заманюючи поляків перейти річку й таким чином здобути легку перемогу, відрізавши їм шлях до відступу.

Великий князь московський був тоді у Смоленську за 13 миль від свого війська. Коли він отримав звістку, що польське військо є значно слабшим, ніж його, то запишався настільки, що вже й Литву став ділити між своїми генералами. Кожному з них він визначив частину в тих землях по карті, будучи впевненим, що не тільки виграє битву, а й взагалі всю ворожу армію *візьме під свою руку*. Однак поляки на таку самовпевненість і пиху великого князя відповіли гідною зустріччю. Вони поділили своє військо на дві частини: одна була під командуванням гетьмана Сверчовського, друга - Острозького. Ці два гетьмани після військової наради дали наказ навести міст через річку і разом з гарматами та піхотою перейти через неї. За ними по мосту пішла кіннота, і то так упевнено і велично, що московити на своїх позиціях їх не зачепили й не ворухнулися, як їм було звелено великим князем. І ось обидві армії стали шикуватися для

битви, а гетьман Сверчовський узяв 800 рейтарів з ар'єргарду й наказав їм розташуватися на боці ворога, щоб під час битви вони зробили вилазку, і з неймовірним криком, який породив страх у московитів, напав на них.

Армія польського короля була так розташована, що // (с. 50) польські рейтари займали правий фланг, а литовські - лівий, між якими стояла вся піхота. Битва почалася о 3-й годині. Першими з безстрашною мужністю розпочали бій поляки, проте московити завдяки великій своїй кількості погналі їх назад. На поміч їм виступив гетьман Острозький з литвинами, і справа дійшла тоді до лютої січі та битви. На місці, де стояли поляки, був невеликий пагорб, який зіграв вирішальну роль у цій битві, оскільки гармати, котрі там були поставлені, утворили велику діру в лавах ворога, порушили весь його лад. Відтак ворожі лави розладналися і вороги кинулися тікати. Ті ж, хто стояв усередині, побачили, що відбувається, відтак теж почали до них рватися якраз у той момент, коли перші ще були зайняті боєм. Коли 800 рейтарів у засідці помітили це, то вдарили з флангів і примусили ворога тікати.

У цій битві було перебито 32 000 московитів, а ще багато потонули в болоті, через яке вони під час прориву хотіли перейти. Дехто вважає, що московити тоді втратили 40 000 вояків. Достеменно відомо, що битва була такою кровопролитною, що вода в Дніпрі стала цілком червоною. Поляки в цьому зіткненні взяли величезну кількість полонених, в т. ч. 10 московських генералів, 17 воєвод і 2 000 дворян. Переможці ж втратили тільки 400 вояків, але мали багато поранених // (с. 51).

Після перемоги у такій знаменитій битві, де ворожі втрати без сумніву стали відомими всьому світу (?), а не тільки литовцям і полякам, ці двоє гетьманів повинні були обложити місто Смоленськ, бо ж вони могли це легко зробити й оволодіти ним через цілковитий розгром московитів. Але замість того, щоб скористатися такою перевагою, вони вирішили вертатися додому. Сам король Сигізмунд, дізнавшись у Борисові про здобуту перемогу, теж повернувся назад до Вільна разом з полоненими, яких він звелів вести з собою задля тріумфу. Звідси він послав вість до всіх християнських князів і повідомив їм про перемогу над московитами. А щоб не було сумнівів у цьому, то гінці, возили з собою 14 полонених з білявим та русявим волоссям, що свідчило про те, що вони є московитами.

У поляків є такий звичай: не користатися перевагами зі здобутої перемоги, як це сталося, наприклад, після перемоги над шведським коро-

лем Густавом у Пруссії, коли король був поранений і зміг жалюгідним чином врятуватись тільки тому, що шведів ніхто не переслідував. Поляки дали можливість шведам відступити до Штума, що між Марієнбургом та Марієнвердером. Там Густав зібрав до купи залишки армії і потім ще з більшим завзяттям, ніж раніше, виступив проти поляків. Це ж саме зробили поляки на Україні 30 червня 1651 року. Після здобуття перемоги в битві, де козаки й татари були вщент розбиті, а татарський хан разом з козацьким гетьманом Хмельницьким змушений був тікати, поляки не кинулися за ними, а навпаки, повернули назад і не думали вже ні про що, а тільки про укладення миру. Згодом вони так і вчинили. За умовами цього миру вони дозволяли козакам мати й тримати у воєводстві армію в кількості 20 000 вояків. Щоб підтвердити цю постійну примирливість поляків, // (с. 52) я хочу розповісти про відому поразку, якої зазнали татари в 1489 році.

Саме тоді вони своїми постійними наскоками спустошили Русь і Поділля, забираючи з собою масу невольників. Таке бузувірство зрештою спонукало короля Казимира вжити заходів і покінчити з усім цим. Коли він дізнався, що татари знову ладнаються в похід на Русь і Поділля, то вирішив дати їм відсіч і послав туди свої війська під командуванням свого сина Яна Ольбрахта. Йому він дав також загін легкоозброєних рейтарів і звелів усій руській та подільській шляхті йти йому на поміч. Татари розділилися на дві частини: перша - 15 000, друга - 10 000 кінноти, вони вже поверталися додому, не дбаючи про безпеку. За своїм звичаєм вони вели із собою незліченну кількість невольників. Коли князь Ян Ольбрахт зі своїми загонами успішно розбив першу орду ворогів, забрав у них усю здобич і всіх захоплених ними бранців. Така ж доля чекала й на другу орду, і цього разу рубанина була така, що поляки втомилися відтинати голови. Жоден з ворогів так і не повернувся до Криму.

Цілковита поразка татар дозволяла полякам розвинути успіх і напасти на Крим, винищивши ворога до ноги. Це вони легко могли зробити й тому, що Польща простягалася тоді аж до Чорного моря і вони цілком несподівано напали б на цей півострів і жоден татарин не уникнув би їхніх рук. Не було ж нікого, хто дав би їм хоча б якусь звістку про цей розгром або про рух поляків і передати цю звістку іншим // (с. 53). Однак замість того, щоб скористатися цією можливістю й піти туди або вселити бодай найменший страх цим варварам, з котрими у них ніколи не могло бути миру, князь Ян Ольбрахт зразу ж як переможеть подався назад у Польщу. Король зустрів

його з великою радістю, замість того щоб виказати йому невдоволення такою невдачею щодо цих татар, бо він свою перевагу обернув у попіл. А всі поляки на всі лади розхвалювали й прославляли його шляхетність та розум. Ось і подивіться тут, як поведяться поляки, коли вони виграють велику битву.

Як було вже сказано, поляки з власного досвіду знають, що вони з татарами ніколи не можуть мати миру, а тим більше довіряти їхнім словам та обіцянкам. Це я можу довести на сотнях прикладів, але задовольнюся лише двома. Коли в 1516 році польський король Сигізмунд ладнався йти війною на великого князя у Москву і при цьому зберегти Поділля й Волинь, то він пообіцяв татарському ханові Менглі-Гірею (Mendlinger) гроші, щоб той залишив у спокої Корону й напав на Москву. Хан поклявся зробити це. Та не встиг він ще отримати гроші з Польщі, як одразу ж порушив свою клятву. Замість того, щоб йти на Москву, він з 300-тисячним військом вдерся на Поділля й Волинь, посіяв скрізь страх і жах, а свій табір розбив у Луцьку. Звідти він послав чотирьох своїх найзначніших офіцерів, кожен з яких мав велику орду кінноти. При собі хан залишив тільки четверту частину свого війська. Ці чотири орди кінноти вчинили таку велику шкоду по всій Польщі, особливо ж у воєводствах Белза, Львова та Любліна, такий страх охопив увесь люд, що він поширився аж до Угорщини. Вороги плундували, спалювали села, безчестили жінок та дочок, забирали всю худобу, чоловіків, жінок і незаміжніх дівчат, все, що вони // (с. 54) могли повести з собою. Число невольників перевищило тоді 50 000, не рахуючи старих людей і дітей, яких вони порубали, щоб не забирати з собою.

В цей самий час король Сигізмунд був у Литві. Коли він з боєм дізнався про цю сумну звістку, то не міг на такий великій відстані давати якісь накази. Він послав листа до татарського хана Менглі-Гірея, звинувачуючи його в невірності та порушенні клятви. Хан тут же дав відповідь, що це, мовляв, провина не його, а його дітей та онуків, що він не зміг втримати неслухняну молодь. При цьому він зажадав знову укласти союз з королем Сигізmunдом і пообіцяв повернути свої сили проти московитів. Того ж літа він вирушив з Криму й спустошив усю Москву, вивівши звідти безліч худоби і невольників. Після такої підлості ані поляки, ані християнські народи більше не довіряли словам цих варварів. Ще один приклад, про який я хочу розповісти, ще переконливіше доводить, що мусульманам не можна вірити.

Після того як татарським ханом був проголошений Аслан (Asian), про що сказано в попередньому розділі, його вірність султану, від якого татари залежать, викликала підозру, і він вирішив послати Саадат-Гірея (Sedetkerihnen) до хана. Невдовзі Аслан через своїх друзів отримав письмову звістку про наміри Порти і, боячись їхньої влади, попросив польського короля Сигізмунда III дозволу та схвалення у випадку, коли султан оголосить йому війну, відійти у польські землі до Дніпра разом з 60 000 вояками. Він просив короля підтримки, щоб зайняти місце батька, обіцяючи служити королеві проти всіх його ворогів. Король Сигізмунд дав йому відповідь, що хоче прийняти його як свого сина і бажає // (с. 55) йому всілякого щастя. Було б прикро, що Порта не була б вдоволена його вищесказаним. Якщо вона воюватиме з ним, то він би з цілковитою безпекою міг би відступити на придніпровські терени, де король йому допоможе людьми та провіантом.

Поляки, котрі охороняли кордони королівства й відчували радість, коли чинили щось величне, вдарили по Очакову, який належав татарам у Криму. Вони не хотіли лишити незайманим жодного місця, звідки можна було непокоїти тих, хто відходив уздовж Дніпра. Однак на нещастя, Аслан помирився зі своїм небожем Стет-Гіреем (Stetker) трьома днями раніше, перш ніж поляки дійшли до Очакова, і той знову отримав від нього вищесказане місце. Поляки, не маючи в помислах нападати на Аслана, бо відали, що він є їхнім союзником, але ще не знаючи про договір між двома небожами, перестріли на шляху 300 людей Аслана, які прямували до Криму. Отож вони повбивали їх і ще більше вбили татар в інших місцях. Цей успіх надихнув поляків рушити просто на Очаків, де вони захопили у татар 3 000 коней, котрі вільно паслися в полі. Коли ж Аслан почув, що вчинили поляки, він послав гінця до їхнього командира Язловецького і сказав йому, що він, Аслан, дуже здивований, бо в той час, коли він перебував у союзі з польським королем, його братом і другом, коли він королівську країну віддано оберігав від наскоків інших татар, то поляки повбивали його людей і забрали коней, яких він тримав для служби королеві. Отож він, Аслан, просить поляків віддати коней і не примушувати його самого шукати їх силоміць, щоб помститися за заподіяну кривду і щоб з охоронця Корони Польської не стати найзліснішим і найзапеклішим ворогом. Між іншим, він звелів йому повідомити, що для сприятливих переговорів про завдану кривду і шкоду він вважає за доцільне якнайшвидше зустрітися окремо і поговорити // (с. 56).

Язловецький був вражений звісткою про те, що він буцімто скривдив союзника Корони Польської. Боячись немилості свого короля, він звелів передати таку відповідь Асланові: він дуже шкодує, що поляки образили союзника короля, але це сталося з необачності, бо ж він був певним, що татари, котрі напали на нього, були людьми не Аслана, а з Криму, отже, вороги. Він просить Аслана пробачити йому помилку, здійснену через невідання, і ладен повернути йому всіх відібраних коней. Аслан прийняв цю відповідь з радістю й швидко послав своїх людей забрати коней. Він попросив також Язловецького прибути до Очакова, коли він прийде з тими, хто приведе назад коней, запевняючи, що йому нічого боятися і вони один з одним після його прибуття подбають про залоги й дорогу, щоб укласти мир і ще дужче зміцнити союз.

Язловецький не міг нічого іншого й подумати, лиш те, що Аслан діє чесно й щиро, тому прибув до Очакова. Але він ще не встиг прибути туди, як татари одразу ж напали кіннотою, оточили поляків і почали стріляти по них стрілами. Поляки певний час залишалися спокійними, стояли непорушно й тільки прикривалися своїми щитами, щоб уникнути стріл. Спостерігаючи цю картину, хан скочив на коня й помчав між двома супротивними сторонами, вдаючи, ніби хоче припинити бій. Продемонструвавши своє безсилля, він від'їхав геть, після чого всі поляки були вбиті.

Не варто думати, що серед усіх мусульман тільки татари є клятвопорушниками та невірними. У цьому відношенні турки їм не поступаються. Християни не повинні довіряти словам як тих, так і других. Втім, турки ніколи не дотримували даного ними ж слова в усіх містах, які вони зайняли на Україні згідно з договором у 1674-1675 рр. Однак жодне місто не зазнало такого варварства, як Умань у Нижньому Поділлі за 5 миль від кордонів Нижньої Волині, що напроти Дніпра. Це багатолюдне місто після вчиненого протягом певного часу опору туркам, що його обложили, врешті здалося й уклало угоду з ними. Проте варвари, які пообіцяли мешканцям свободу залишатися в місті й користуватися своїм добром, і не думали дотримуватися свого слова. Як тільки вони оволоділи містом, то вчинили у ньому найнеймовірніші жорстокості: безчестили жінок і дівчат, вбивали старих людей і

дітей, а всіх, здатних ходити, повели із собою як невольників.

Тепер я знову повертаюся до того, що мене спонукало до цього відступу, і скажу, що повернення додому, про яке йшла мова вище, як князя Яна Ольбрахта, так і іншого польського гетьмана, котрі не зуміли скористатись своєю перевагою, ясно дає зрозуміти, що сусіди Корони Польської можуть їх самих здолати таким чином, не боячись, що вони через це можуть втратити свої землі. Полякам властиві гумор та добродушність, бо вони ні про що не думають, а тільки захищаються, незважаючи на те, що ті ж вороги, яких вони здолали, можуть невдовзі знову на них напасти, якщо їм після перемоги дати можливість перепочити й зміцнитися. Це я міг би підтвердити на безлічі прикладів, особливо щодо багатьох татарських наскоків, що їх татари чинили на поляків. Через це поляки часто бували побиті. Я наведу ще один приклад, який трапився у 1527 році // (с. 58).

На початку року татари вирушили з військом у кількості 26 000 кінних і вдерлися в Литву, дійшли до Пінська, спустошили всю країну й позабирали з собою людей. Після цього князь Острозький зібрав свої загони й завзято кинувся навздогін за ворогами, щоб захопити їх зі здобиччю та всіма бранцями, і з настанням дня зустрів їх тоді, коли татари не думали ні про яке переслідування. Князь напав на них з литовцями та русинами і вчинив таку криваву січу, що мало татар звідти вийшло живими, причому він їх усіх громив пішими, бо вони своїх коней повідпускали в поле пастися, будучи впевнені у своїй безпеці. Таким чином воїни князя порубали майже всіх татар на місці, за винятком 700, яких узяли в полон. Коли це трапилося, князь знову повернувся й привів із собою назад 40 000 християн, яких татари раніше забрали з собою. Король Сигізмунд зустрів його в Кракові з невимовною радістю й вихваляв князя за його незламність і досвідченість у військовій справі. Князь був справді великим полководцем, можна сказати, що причина того, що він тоді не напав на Крим, або, розгромивши дощенту московитів у 1514 році, не обложив Смоленськ, не є якоюсь помилкою полководця, а полягає в лагідності всіх взагалі і кожного зокрема поляка...».

Примітки

С 28

«*Біля Кипчаку*».- Мається на увазі, очевидно, перекопська орда, але автор хибно пояснює походження її назви.

«*Інші магометанські татари*».- Мова йде про та-

тар - «липок», котрих поселив великий князь литовський Вітовт (Вітольд) під Вільно. Їхні нащадки й нині живуть у Литві й Польщі.

«*Ягелло*».- Мається на увазі Владислав Ягелло (Ягайло) - великий князь литовський, а пізніше і король Польщі (1385-1444).

С 29

«*Томаківка*».- Мається на увазі Томаківська Січ, яка знаходилася у 1563-1593 рр. на о. Томаківка в гирлі однойменної річки при її впадінні до Дніпра (біля суч. м. Марганець Дніпропетровської області).

«*Стефан Баторій*».- король Речі Посполитої у 1576-1586 рр. Він провів у 1578 р. козацьку реформу, найголовнішим наслідком якої було виникнення реєстрового козацтва.

«*Сигізмунд III*».- король Речі Посполитої у 1587-1632 рр. У 1620-1621 рр. точилася війна Речі Посполитої проти Османської імперії, в ході якої відбулося дві генеральні битви : на Цоцорських полях (1620), яка закінчилася поразкою військ Речі Посполитої, і Хотинська битва 1621 р., яка закінчилася перемогою Речі Посполитої. У цій битві формально головнокомандувачем був син Сигізмунда III - королевич Владислав (пізніше він став королем Речі Посполитої у 1632-1648 рр. під іменем Владислава IV).

«*Осман*».- Осман II - султан Османської імперії у 1618-1622 рр.

С 30

«*Князь Острозький*».- Очевидно, мова йде про князя Костянтина II Острозького (1526-1608), війська якого брали участь у придушенні повстання К. Косинського та С. Наливайка 1591-1594 рр.

С 31

«*У 1624 році*».- У 1624 р. запорожці здійснили один з найпотужніших чорноморських походів проти Османської імперії.

«*Наступного року вони вдерлися до Криму*»,— Мається на увазі узгоджений з кримським ханом - вигнанцем Мухамед-Гіреєм III та його братом Шахін-Гіреєм похід на Крим, очолюваний гетьманом Михайлом Дорошенком. Тоді вдалося відновити владу Мухамед-Гірея III, але облога турецької Кафи (Феодосії) затяглася. Через те що турки підтягли до Кафи флот, запорожцям довелося відступити, престол зайняв новий хан Джанібек-Гірей. Король Сигізмунд III насправді добре знав про цей похід, здійснений з його негласної згоди.

«*Гетьман Конецпольський*».- Станіслав Конецпольський - польний гетьман коронний у 1618-1620 рр., великий гетьман коронний у 1620-1646 рр., прихильник силових методів при вирішенні українського питання.

«*Одним ченцем*».- Тут натяк на Іова Борецького, київського митрополита у 1620-1631 рр. Він підтримував міцні контакти з Січчю, а у згадуваному тут повстанні проти Речі Посполитої 1630-1631 рр. поліг його син Стефан.

«*Кодак*».- фортеця Кодак (Старий Кодак) (суч. Дніпропетровськ), яка була заснована у 1635 р., зруйнована гетьманом І. Сулимою у тому ж році, відновлена у 1639 р. Що стосується греблі, яка б перекрила Дніпро, це якимсь непорозумінням. В ті часи думали тільки про спорудження каналу, який би дав можливість обійти дніпрові пороги.

«*Потоцького*».- Микола Потоцький - великий гетьман коронний у 1646-1651 рр.

С 32

«*Павлюка*».- Павло Павлюк - один з вождів повстання проти Речі Посполитої 1637-1638 рр.

«*Дмитром Тимошевичем*».- Мається на увазі Дмитро Тимофійович Гуня - один з керівників повстання проти Речі Посполитої 1637-1638 рр.

С 34

«*Григорієм XIII*».- Римський Папа у 1572-1585 рр. Григорій XIII, ініціатор проведення календарної реформи у 1582 р.

С 37

«*По смерті Владислава IV*».- Це сталося 20 травня 1648 р.

С 38

«*Яном Замоїським*».- Мається на увазі князь Ян Замоїський, великий коронний гетьман Речі Посполитої у 1581-1605 рр. і великий канцлер коронний у 1578-1605 рр., засновник Замоїської академії, котра згадується тут як «висока школа».

С 39

«*У Переяславі*».- Маються на увазі переговори, що їх проводив у лютому 1649 р. у Переяславі Б. Хмельницький з дипломатами Речі Посполитої на чолі з Адамом Киселем. Ці переговори завершилися укладенням перемир'я до свята Трійці 1649 р.

«*Вишневецького та Чаплинського*».- Маються на увазі князь Ярема Вишневецький (1612-1651), один з керівників карального війська Речі Посполитої, а також особистий ворог Богдана Хмельницького Даниїл Чаплинський, котрий напав на Суботів у 1647 р. - маєтність майбутнього гетьмана, що стало приводом до повстання. Під час переговорів з послами Речі Посполитої, в т. ч. й у Переяславі, Хмельницький добивався видачі йому обох вищезгаданих осіб.

С 40

«*Проти черкесів*».- Справді, на вимогу хана Іслам-Гірея III Б. Хмельницький послав козацький корпус на чолі зі своїм сином Тимошем та генеральним осавулом Демком Лисовцем проти повсталих черкесів у 1650 р. Але в момент, коли цей корпус досягнув Дону, черкеси вже уклали мир з ханом, і тому козаки повернулися назад, не вступивши в бої.

«*Молдавського господаря*».- Йдеться про господаря Молдавії (у 1634-1653 рр.) Василя Лупу, дочка якого Роксанда згідно з умовою 1650 р. стала у 1652 р. дружиною Тимоша Хмельницького.

С 41

«*Битва... тривала 3 дні*».- Тут мається на увазі тільки перший етап Берестецької битви, який дійсно тривав три дні (28-30 червня 1651 р.). На другому етапі битви обложена українська армія тримала оборону до 10 липня 1651 р., до моменту тяжкої поразки. Б. Хмельницький був зрадливо взятий у полон ханом, який втік з ордою з

поля битви, а визволив гетьмана вже після того, як українська армія зазнала поразки під Берестечком.

С 42

«Хмельницький помер».- Насправді Б. Хмельницький помер раніше (6.08.1657 р. за новим стилем).

«Уклад мир».- Тут наводяться деякі пункти Гадяцького миру 1658 р.

С 43

«Трон...покинув...Ян Казимир».- Відставка короля Яна Казимира мала місце у 1668 р.

«Сигізмунда III» - мається на увазі король Речі Посполитої у 1587-1632 рр. Сигізмунд III Ваза.

«Невірні ...оволоділи містом Кам'янець».- Йдеться про взяття Кам'янця-Подільського турками у серпні 1672 р.

С 44

«Оточене широким ...ровом».- Автор не дуже добре уявляє собі розташування Кам'янця-Подільського, котрий (Старе місто) стоїть на майже природному острові, який утворює р. Смотрич. Висота скель цього природного каньйону сягає 80 метрів. Про штучний рів можна говорити щодо фортеці, яка стоїть на протилежному боці Смотрича й контролює з того боку міст через каньйон, що веде до Старого міста.

С 45

«Принизливий мир».- Йдеться про Бучацький мир 1672 р., на підставі якого Річ Посполита віддавала Османській імперії все Подільське воєводство з Кам'янцем-Подільським, Брацлавщиною й південною Київщиною.

«Під Хотиною».- Тут сталася переможна для Речі Посполитої битва проти турків. Військом Речі Посполитої командував Ян Собеський, тоді ще великий гетьман коронний. Крім того, важливу роль у битві відіграв Міхал Казимир Пац (1624-1682), польний гетьман литовський у 1663-1682 рр.

С 46

«Острозького».- Мається на увазі Костянтин I Острозький (1460-1530), великий гетьман литовський, який командував військами Великого князівства Литовського під час битви під Оршею 1514 р. Сподвижниками Костянтина I були тоді князь Юрій Радзивілл («Геркулес») і поляки Войцех Самполинський та Януш Сверчовський (останнього згадано у книзі поряд з Костянтином I).

«Імператор Максиміліан».- Мається на увазі Максиміліан I, імператор «Священної Римської Імперії» у 1493-1519 рр.

«Василь».- Великий князь московський Василь III,

що панував у 1505-1533 рр. За його панування московські війська взяли Смоленськ у 1514 р.

С 47

«Глинський».- Михайло Глинський (помер у 1534 р.), український князь, керівник антипольського повстання 1507-1508 рр. Після його поразки емігрував до Московської держави і на її боці брав участь в облозі Смоленська.

С 48

«80-тисячноїармії».- Тут явно завищено чисельність московської армії, якою командував під Оршею князь І. А. Челяднін.

С 50

«Взяли... 10 генералів».- Згідно з точнішими джерелами, князь Острозький взяв тоді у полон самого Челядніна з 8 воєводами, 37 значних бояр, 2000 дворян та ін. Переможці втратили тоді не 400, а 4000 вояків.

С 51

«Густавом».- Мається на увазі Густав II Адольф, король Швеції у 1611-1632 рр.

«До Штума».- Йдеться про м. Штум, що на південь від Мальборка (Марієнбурга). Саме сюди відступило шведське військо після поразки від військ Речі Посполитої на чолі з великим гетьманом коронним С. Конєцпольським під Тчевом (25.06.1629).

«Миру».- Йдеться про Білоцерківський мир 1651 р.

С 52

«Короля Казимира».- Казимир IV Ягеллончик, польський король у 1447-1492 рр.

«Яна Ольбрахта».- Син Казимира IV, польський король у 1492-1501 рр.

С 53

«Сигізмунд».- Сигізмунд I Старий, король Польсько-Литовської держави у 1506-1548 рр.

«Менглі-Гірею».- Менглі-Гірей I, кримський хан у 1466-1474, 1475-1476, 1478-1514 рр.

С 54

«Аслан... Саадат-Гірея».- Маються на увазі, очевидно, кримські хани Іслам-Гірей I та Саадат-Гірей I, які панували відповідно у 1532 та 1524-1532 рр.

«Стет-Гіреєм».- Маються на увазі або вищезгаданий Саадат-Гірей, або Сахіб-Гірей I, котрий панував у 1532-1551 рр.

rev. Yuri Mytsyk, O. Kyslyuk

UNKNOWN GERMAN-LANGUAGE (OF 17TH CENTURY ON UKRAINE

An important relic of historical thought and of Ukrainian-French-German relations, which is a valuable historical source, is introduced into the scientific sphere for the first time. It deals with events of the National-Liberation War 1648-1658.